

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠٤٥٢٨

دانشکده اصول الدین

تهران

گروه: علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

محاسبه اعمال در قیامت از دیدگاه قرآن و حدیث

استاد راهنما:

دکتر ولی... نقی پورفر

استاد مشاور:

دکتر سید کاظم عسکری

نگارش:

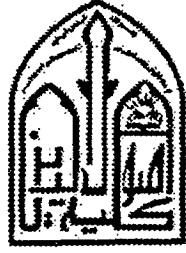
فهیمة السادات حسینی

۱۳۸۷ / ۲ / ۵

سال تحصیلی: ۱۳۷۸-۷۹

نیمسال دوم

۱۰۴۵۲۸

كلية اصول الدين
طهران

قسم : علوم القرآن و الحديث
رساله الماجستير

عنوانها :

محاسبه الاعمال في يوم القيامة

من منظر القرآن و الحديث

الاستاد المشرف :

الدكتور ولي ا... نقي پور فر

الاستاد المشاور :

الدكتور سيد كاظم عسكرى

اعداد:

فهيمه السادات حسيني

الفصل الثانى

السنه ١٤٢٢

با سپاس از :

آیت‌الله علامه عسکری، استاد راهنما، دکتر ولی‌الله نقی‌پورفر،
و استاد مشاور، دکتر سید کاظم عسکری، که حقیر را در
تهیه و تنظیم این رساله راهنمایی نمودند. همسر فاضل و
فداکارم که در کلیه مراحل با تلاشی پیگیر، حقیر را در
تحریر این رساله ارشاد و یاری نموده است.

تقدیم به:

محضر چهارده ستاره پرفروغ ولایت و هدایت که تشنگان
وادی پرتلاطم هستی را سیراب نموده و راه‌یافتگان را
بشارتی عظیم در جنات نعیم باری تعالی وعده فرموده‌اند.
حضرت حجة‌ابن‌الحسن امام مهدی (روحی و ارواح
العالمین له الفداء)، به امید روزی که ظهور و حضور
حضرتش، غم جانکاه فراقش را مرهم و سروری لبریز باشد.
حضرت امام(ره) و شهداء و جانبازانی که با ایثار خون و
سلامتی خویش، شجره طیبه اسلام عزیز و نظام مقدس
جمهوری اسلامی را استحکام و ثمر بخشیدند. والدین عزیز
خود و والد همسر، آیت‌الله قرائتی، و تمامی کسانی که در
تدوین و طی مدارج علمی این حقیر نقش مؤثر و فراموش
نشدنی داشته‌اند.

فهرست

- ۱.....چکیده
- ۲.....مقدمه

بخش اول: کلیات حسابرسی

- ۱۵.....فصل اول: بررسی کلید واژه‌ها
- ۱۷.....۱-۱-۱-واژه عمل
- ۲۰.....الف: فعل
- ۲۱.....ب: صنّع
- ۲۵.....۱-۱-۲-واژه حَسَبَ
- ۳۱.....الف: جزا
- ۳۲.....ب: میزان
- ۳۴.....فصل دوم: ضرورت حسابرسی و براهین آن
- ۳۴.....۱-۲-۱-هدفدار بودن خلقت و صیانت آن از بیهودگی
- ۳۷.....۱-۲-۲-صفت رحیمیت خداوند و اعطای کمال به موجودات
- ۳۸.....۱-۲-۳-خداوند حق مطلق است و قیامت ظهور کامل حق است
- ۳۹.....۱-۲-۴-معاد و حسابرسی مقتضای عدل الهی است
- ۴۱.....۱-۲-۵-تجرد روح انسان که معاد پایان سیر تکاملی آن است
- ۴۳.....فصل سوم: شبهات منکران معاد و حسابرسی
- ۴۳.....۱-۳-۱-نداشتن شناخت کامل نسبت به معاد
- ۴۴.....۱-۳-۲-رهایی از قید و بندها
- ۴۴.....۱-۳-۳-رفتار انکارکننده و اصرار بر آن

بخش دوم: کیفیت حساب

- فصل اول: زمان حسابرسی ۴۶
- ۱-۱-۲- زمان محاسبه اعمال از غیبات و حتمی الوقوع است ۴۶
- ۲-۱-۲- نزدیکی زمان حسابرسی ۴۸
- فصل دوم: مکان حسابرسی ۵۲
- ۲-۲-۱- تبدیل زمین و آسمان ۵۲
- فصل سوم: سرعت حسابرسی ۵۵
- ۱-۲-۳- علم خداوند حضوری است ۵۵
- ۲-۲-۳- معانی سریع الحساب ۵۶

بخش سوم: حسابرس و حسابرسی شدگان

- فصل اول: محاسب کیست؟ ۵۹
- ۱-۳-۱- محاسب حقیقی خداوند است ۵۹
- ۲-۳-۱- محاسبین اعتباری ۶۲
- الف: رهبران الهی ۶۲
- ب: نفس حسابگر ۶۴
- فصل دوم: اقشار حساب شونده ۶۶
- ۱-۳-۲- پیامبران و امامان ۶۶
- ۲-۳-۲- ایمان آورندگان ۷۲
- الف: ویژگی مؤمنین ۷۳
- ب: اثر توبه در حسابرسی ۷۳
- ج: الحاق مؤمنین ۷۶
- د: مخلصین برگزیدگان مؤمنین ۷۸
- ۳-۲-۳- اهل اعراف ۸۴

۱۸۹	.....	۳-۲-۴- مشرکین
۹۶	.....	۳-۲-۵- کفار و منافقین
۹۶	.....	الف: کفار
۱۰۰	.....	ب: منافقین
۱۰۳	.....	۳-۲-۶- جن و شیاطین
۱۰۳	.....	الف: جن
۱۰۵	.....	ب: شیاطین

بخش چهارم: مراحل حسابرسی

۱۰۹	.....	فصل اول: تطایر کتب
۱۰۹	.....	۴-۱-۱- در معنی طائر
۱۱۶	.....	۴-۱-۲- کتاب ابرار و کتاب فجّار
۱۲۰	.....	۴-۱-۳- وصول نامه عمل
۱۲۳	.....	فصل دوم: سؤال
۱۲۳	.....	۴-۲-۱- عمومیت سؤال
۱۲۵	.....	۴-۲-۲- موارد سؤال
۱۲۵	.....	الف: نعیم
۱۲۸	.....	ب: سمع و بصر و فوآد
۱۳۰	.....	ج: ذکر (قرآن)
۱۳۲	.....	د: صدق
۱۳۴	.....	فصل سوم: شهود
۱۳۴	.....	۴-۳-۱- خصوصیات شهود
۱۳۴	.....	الف: توانایی بر شهادت
۱۳۶	.....	ب: مأذون بر شهادت

۱۳۷	..... ۴-۳-۲- شهود در قرآن
۱۳۷	..... الف: خدای سبحان
۱۳۸	..... ب: پیامبر هر امت، امامان و صالحان
۱۴۳	..... ج: پیامبر اسلام (ﷺ)
۱۴۴	..... د: فرشتگان
۱۴۶	..... ه: اعضاء و جوارح پوست بدن
۱۴۹	..... و: زمین و زمان
۱۵۱	..... فصل چهارم: میزان
۱۵۱	..... ۴-۴-۱- حقیقت میزان
۱۵۴	..... ۴-۴-۲- ثقل میزان
۱۵۸	..... ۴-۴-۳- معاف از میزان
۱۶۰	..... فصل پنجم: صراط
۱۶۰	..... ۴-۵-۱- حقیقت صراط
۱۶۴	..... ۴-۵-۲- کیفیت عبور از صراط
۱۶۹	..... فصل ششم: شفاعت
۱۶۹	..... ۴-۶-۱- حقیقت شفاعت
۱۷۴	..... ۴-۶-۲- شفاعت کنندگان
۱۷۷	..... الف: پیامبران و خوبان امت
۱۷۸	..... ب: پیامبر اسلام (ﷺ) و مقام محمود
۱۸۱	..... ج: ائمه معصومین (علیهم السلام)
۱۸۲	..... ه: قرآن
۱۸۵	..... ۴-۶-۳- شفاعت شنندگان

۱۸۹	فصل هفتم: احباط و تکفیر
۱۹۱	۴-۷-۱- موارد احباط
۱۹۱	الف: ارتداد پس از اسلام
۱۹۲	ب: شرک
۱۹۳	ج: کفر و بازداشتن از راه خدا و مخالفت ورزیدن با رسول خدا (ﷺ)
۱۹۴	د: کشتن انبیاء و آنان که به عدل امر می‌کنند
۱۹۵	ه: اسائه ادب نسبت به پیامبر (ﷺ)
۱۹۶	و: نفاق
۱۹۷	ز: انکار آخرت و لقاءالله
۱۹۸	۴-۷-۲- موارد تکفیر
۱۹۸	الف: اجتناب از کبائر
۲۰۰	ب: تقوا
۲۰۰	ج: هجرت و جهاد
۲۰۱	د: ایمان به آنچه پیامبر اسلام ﷺ آورده است
۲۰۲	ه: انجام کارهای نیک؛ بخصوص نماز
۲۰۴	و: توبه همراه ایمان و عمل صالح
۲۰۸	فهرست منابع و مأخذ
A	چکیده انگلیسی

چکیده رساله:

با توفیقات خاص خداوند متعال، این پایان‌نامه که اختصاص به بررسی محاسبه اعمال در یوم‌القیامة دارد، در چهار بخش نوشته شده است:

در بخش اول: تحت عنوان کلیات حسابرسی به بررسی کلید واژه‌های عمل و ضمائم آن جزا و میزان پرداخته شده و ضرورت حسابرسی و اثبات عقلانی و قرآنی به طور مجمل بررسی شده است و به هدفدار بودن خلقت و صیانت آن از بیهودگی، صفت رحیمیت حق تعالی و اعطای کمال به موجودات، قیامت و حسابرسی، معاد و حسابرسی مقتضای عدل الهی، تجرد روح انسان و مسئله معاد پرداخته شده است و در این بخش به شبهات منکران معاد پاسخ داده شده است.

در بخش دوم: سه مشخصه کیفیت حسابرسی، زمان و مکان و سرعت حسابرسی بررسی شده است. بخش سوم: تحت عنوان حسابرس و حسابرسی شونندگان محاسب حقیقی را معرفی نموده و محاسبین اعتباری بیان می‌شود و در آخر اقسام مختلف محاسبه‌شونده را معرفی می‌کند.

بخش چهارم: با عنوان مراحل حسابرسی است. البته طی موقف به موقف مراحل حسابرسی به طور دقیق و روشن برای ما میسر نیست و قرآن و احادیث نیز رشحاتی را بیان فرموده‌اند که آنها را تحت عناوین طائر (نامه عمل انسان)، عمومیت سؤال و حسابرسی، شهود و توانایی شهادت و مأذون از جانب خداوند، میزان، صراط، شفاعت و حبط و تکفیر اعمال تحت بررسی قرار داده‌ایم.

من الله التوفیق و علیه التکلان

الف: بیان مسأله و ضرورت آن و هدف بحث درباره آن:

اندیشه معاد و زندگی بعد از مرگ براساس اعمالی که انسان انجام داده، از اندیشه‌های دیرینه انسان بوده که آن را به صورت‌های گوناگون مطرح نموده است و در هر زمانی به تناسب فکر و محیط خود، به آن پاسخ داده است. پیامبران الهی نیز از اولین روزی که از سوی خداوند سبحان مأمور به هدایت افراد بشر گردیدند، پیوسته زندگی بعد از مرگ را بعد از توحید و یکتاپرستی جزو اصول آیین خود مطرح نموده و اعتقاد به خدای یگانه را بدون اندیشه معاد، یک تصویر ناقص از دینداری عنوان نموده‌اند که عقلانی نمی‌باشد؛ بنابراین در تمامی ادیان جهان، اصل معاد قدرت و نیرومندی خود را حفظ کرده و به صورت یک اصل محکم تلقی شده است.

اگرچه افرادی به زیان معاد را نمی‌پذیرند، ولی ناخودآگاه در عمق جان خود برای انسان احساس ابدیت دارند و گاه و بیگاه از خود علامت‌هایی نشان می‌دهند که دلیل آن است که با وجود مرگ و پوسیده شدن جسم حاضر نیستند، انسانیت و شخصیت واقعی او را نابود و نیست شده بدانند. هر احساسی که در نهاد انسان است، باید به آن یک پاسخ مستدل و دائمی و صادق داد، نه پاسخی موقت و کاذب که موهوم باشد. البته خداوند تعالی به وسیله پیامبران خویش، پاسخی مستدل و کافی برای انسان‌ها به ارمغان آورده است، اما از آنجایی که معاد و زندگی پس از مرگ، پیچیده و دشوار می‌باشد، ذهن بشر نیز درباره آن بیش از آنچه که درباره آغاز جهان و مبدأ عالم دچار دشواری شده، به ابهام برخورد کرده است. البته تنها پیچیدگی این موضوع نیست، بلکه:

«قیاس آنچه درباره آخرت گفته‌اند، با آنچه در دنیا دیده و شناخته‌ایم ممکن نیست؛

زیرا ابزارهای شناخت ما محدود و ویژه زندگی این دنیاست و برای بررسی اخبار

انبیاء درباره آخرت کاربردی ندارد»^(۱).

۱- سید مرتضی عسکری «عقاید اسلام در قرآن کریم» مترجم: محمد جواد کرمی (تهران - مجمع علمی اسلامی - انتشارات منیر) ج ۲، ص

آنچه که قابل توجه است، این است که در واقع اعتقاد به معاد و ایمان به روز جزا موجب پذیرش تعهدات و مسئولیت بوده؛ چه اینکه انکار معاد برای توجیه تبهکاری‌ها عامل مؤثری می‌باشد. بنابراین قبل از هرچیز لازم است نقش بنیادین معاد در تهذیب نفس و تزکیه روح بیان شود و گفته شود که معاد چگونه انسان را به قلّه سرافرازی و پیروزی و تکامل خواهد رساند و انکار آن چه نتایج فاجعه‌باری در زندگی انسان‌ها دارد؛ آنجا که آنها را از مسیر صحیح پیمودن راه حق و آنچه خداوند تعالی برایش مقدر و تعیین فرموده است، خارج نموده و به انحطاط‌های خطرناک و بی‌هدفی و پوچی‌های سردرگم‌کننده دچار خواهد کرد.

از این چکیده اهمیت حیاتی موضوع و ضرورت بحث درباره آن برای ما مشخص می‌گردد تا بدانجایی که جوامع انسانی در پی اعتقاد به توحید و نبوت و معاد که اصل همه ادیان است، ریشه‌های سلامتی خود را حفظ خواهند کرد و احتیاج پی در پی برای قانونگذاری‌های بشری و واماندگی‌های اخلاقی خویش پیدا نخواهند کرد.

هدف بحث:

هدف ما در بررسی این موضوع، کاملاً روشن می‌باشد و واضح است که اعتقاد به حسابرسی اعمال چگونه یک جامعه انسانی را به یک جامعه دینی و اخلاقی براساس تعالیم الهی تبدیل خواهد کرد و از فریفتگی‌های شیاطین و سلطه‌طلبان رهایی خواهد بخشید؛ همان‌گونه که اعتقاد به ارزش‌های اخلاقی و دینی و اعتقاد به معاد و حسابرسی در انقلاب اسلامی ما آفریننده یک جامعه سالم بوده است؛ تا بدانجا که دشمن از هر در که وارد شده، به گونه‌ای توطئه‌هایش آشکار گشته و رسوا گردیده است.

بنابراین هدف مبین ما در این تحقیق، تعمیق باورهای دینی به طور مستدل، با استفاده از تفاسیر و روایات می‌باشد. تعمیق این باورها حیات طیبه‌ای را برای انسان به ارمغان می‌آورد که به کمک آن می‌تواند با همه جاذبه‌های شر و فساد مبارزه کند و دست تجاوز همه شیطان‌های درونی و برونی را

از وجود خود قطع نماید. در این مرحله خطیر که جوانان ما در معرض انواع تهاجم بی‌دینی و بی‌بند و باری و سستی عقیده قرار دارند، بر همگان فرض است که در جهت تحکیم پی‌های اعتقادی جامعه، برنامه‌هایی را پیاده نمایند و کوشش‌هایی را ارائه دهند.

با در نظر گرفتن این اهداف، این رساله با ارائه مصادیق روشنی از آیات و احادیث به بررسی مراحل حسابرسی پرداخته و چون آینه‌ای روشن، کیفیت بررسی عمل انسان را که در این دنیا مرتکب شده است، در آخرت نشان می‌دهد و مراحل آن را واضح می‌نماید.

در این رابطه به بعضی از کلید واژه‌های این رساله اشاره می‌نماییم. از جمله واژه‌های بسیار مهم این رساله، آن دو واژه‌ای است که پیوسته رابطه مستقیمی با یکدیگر دارند و آنها واژه‌های عمل و حساب می‌باشد که در ضمن بحث به معنای لغوی و اصطلاحی آن در قرآن کریم پرداخته‌ایم. واژه‌های دیگری هم به عنوان زیر مجموعه این دو واژه بررسی گردیده است. در این رساله به واژه‌های دیگری از جمله فعل، صُنع، میزان و جزا پرداخته و آنها را نیز مورد توجه قرار داده‌ایم.

با این حال اهمیت حیاتی موضوع و ضرورت این بحث برای ما واضح می‌باشد؛ هرچند که درباره این موضوع، کتاب‌ها و رساله‌های فراوانی نگاشته شده و پیرامون آن سخن بسیار است و هرکدام از جهت‌های خاصی بررسی گردیده، اما این حقیر نیز با بضاعت اندک و امکانات محدود خود، به بررسی قطره‌ای از دریای بیکران معارف الهی راجع به مسأله مورد بحث پرداختم تا ان‌شاء... فروغ هدایتی برای هر خواننده باشد.

ب: پیشینه بحث و ارزش منابع:

در مورد پیشینه این بحث دیرینه می‌توان به اولین ندهای آسمانی پیامبران الهی که معارف و آموزه‌های الهی را برای مردم به ارمغان آورده‌اند، سخن گفت. چه کتاب‌های بسیار که به دست بشر نگاهشته شده و چه کتب آسمانی که سخن وحی شده از سوی خداوند سبحان است و از میان همه آنها قرآن کریم که از جایگاه بسیار والا و غیرقابل سنجی با کتب دیگر برخوردار است، همه به این موضوع پرداخته‌اند، اما سخنان وحی و کاملترین آنها که از دسترسی تحریف بشری سلامت مانده، سخن حق مطلق است؛ همچنانکه می‌فرماید:

﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾^(۱)

«کتابی که هیچ شک و ریبی در آن راه ندارد.»

و در جای دیگر می‌فرماید:

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا﴾^(۲)

«چه کسی راستگوتر از خداست.»

بنابراین راست‌ترین و گویاترین سخن را در مورد حسابرسی در روز قیامت باید از قرآن کریم آورد؛ چرا که مسأله قیامت و زنده شدن خلق اولین و آخرین، از جمله اخبار غیبی بسیار مهمی است که در مکتب انبیاء با صراحت و قطعیت اعلام گردیده است؛ بدین‌صورت که با فرارسیدن مرگ، حیات بدن پایان می‌یابد و متلاشی می‌گردد، اما روح در عالم برزخ باقی می‌ماند؛ پاکان از نعمت‌های آن منتعم خواهند بود و ناپاکان از عذاب‌های آن معذبند چون ساعت قیامت فرا رسد، خداوند همه انسان‌ها را دوباره زنده می‌کند و به حساب آنها رسیدگی می‌نماید و آنها سرانجام به پاداش یا کیفر اعمال دنیایی خود می‌رسند.

۱- قرآن کریم - بقره ۲

۲- نساء - ۱۲۲

بنابراین در این میان در درجه اول قرآن کریم و بعد کتب تفسیری بالاترین نقش را در روشن نمودن مراحل حسابرسی و چگونگی آن ایفا می‌نمایند؛ بخصوص آنجایی که این دلایل قرآنی که با روایات وارد شده از ائمه طاهرين سلام الله عليهم اجمعين قرين گشته باشد.

در استفاده از تفاسیر باید متذکر گردید، از آنجایی که علم تفسیر علمی است که از مراد و منظور خداوند متعال به اندازه طاق بشر بحث و گفت‌وگو می‌نماید و موضوع حسابرسی در روز قیامت هم از امور غیبی است که قرآن کریم به آن پرداخته است، آنچنان نمی‌توان حظاً وافر را از تفاسیر که در حد طاق بشر سخن رانده‌اند، برد. همچنانکه آیه الله خوئی آورده است:

«در تفسیر، روشن ساختن مفهوم آیات قرآن مجید و واضح نمودن منظور پروردگار

از آن آیات، مورد نظر می‌باشد؛ بنابراین در تفسیر نباید به مدارک ظنی غیرقابل اطمینان تکیه و استناد نمود، بلکه باید دلایلی آورد که عقلاً یا شرعاً حجیت و اعتبار آنها ثابت گردد؛ زیرا پیروی از دلایل ظنی و غیریقینی شرعاً ممنوع و نارواست و ثانیاً نسبت دادن مطلبی به خدا بدون اذن وحی، حرام و گناه می‌باشد.

بنابراین در تفسیر قرآن اعتماد نمودن تنها به گفتار شخص مفسر و پیروی کردن از رأی و نظر آنها صحیح و روا نیست.»^(۱)

همچنانکه زرقانی نیز که خود او از صاحب نظران می‌باشد، در تعریف تفسیر آورده است که:

«در تفسیر قرآن کریم از جهت دلالتش بر مراد و منظور خداوند متعال، به اندازه

طاق بشر بحث می‌شود.»^(۲)

۱- سید ابوالقاسم خوئی «البيان في تفسير القرآن» (الكويت - دارالتوحيد لنشر و التوزيع ۱۳۹۹هـ) ص ۱۸۷.

۲- محمد عبدالعظیم زرقانی «مناهل العرفان في علوم القرآن» (لبنان - بيروت - دارالاحياء الكتب العربيه) ج ۱، ص ۴۷۲.

بنابراین روشن می‌گردد که تنها تفسیر، ما را در بحث پیرامون این مسأله یاری نمی‌نماید، بلکه دلایل و حجت‌های قابل اطمینان را می‌توان در گفتار معصومین علیهم‌السلام یافت و در واقع تفسیری که خالی از این گفتار و بی‌توجه به آن باشد، به آن چندان اعتنائی نمی‌توان نمود.

در این رساله، پایه و اصل بحث را تفاسیر شیعه تشکیل می‌دهد از جمله تفاسیر استفاده شده در باب موضوع مورد بحث، تفسیر **مجمع‌البیان** است و تفسیر **روائی نورالثقلین**. بعضاً از تفاسیر **صافی**، **عیاشی** و **قمی** که ارجاع **نورالثقلین** به آنها بوده است، نیز استفاده گردیده و از تفاسیر متأخرین که در این اثر از آنها استفاده شده، می‌توان از **تفسیر المیزان** که روش تفسیر قرآن به قرآن را داراست و بعضاً در حجیت موضوع روایت را نیز نقل و نقد فرموده است و تفسیر **نمونه** که حاوی مطالب متعدد و نکته‌های خاص خودش می‌باشد، نام برد.

در مورد استفاده از تفاسیر **سنّی** در مکتب خلفا می‌بایست گفت که از تفسیر **کشاف** که حامل مطالب ادبی خاص است و از تفسیر **کبیر فخر رازی** به طور محدود به خاطر قلم فرسایی‌هایی که در نکات ادبی و تفسیری دارد و نیز از تفسیر **روائی درالمشور** استفاده گردیده است و همچنین از کتاب **مشاهدالقیامه سید قطب** که به صورت جلوه‌هایی از رستاخیز از سوره‌های مبارک قرآن کریم می‌باشد، نیز در این رساله استفاده شده است.

البته لازم به توضیح است که این‌گونه تفاسیر در مورد این مسأله غیبی، یک مسأله را عنوان نموده‌اند که اگر با روایات **حقّه شیعه** نزدیکی یا تطابق داشته است، آورده شده و در غیراین صورت از آوردن نظرات شخصی آنان کمتر سخن گفته شده است.

کتاب **روائی مورد اطمینان ما نقش بسزائی در روشن نمودن میهمات این مسأله دارد؛** بنابراین از کتاب **روائی** که بیشتر مورد استفاده بوده است، می‌توان از **بحارالأنوار** (بخصوص جلد ۷)، **اصول کافی** و **من لایحضره الفقیه** (جلد ۳) و **ثواب‌الاعمال** نام برد که از آنها بهره‌های فراوانی برده شده است.

در بررسی واژه‌ای از کتب مورد اطمینان در این فن از جمله مقائیس اللغه، العین، لسان‌العرب، جمهره اللغه، مفردات راغب، مجمع‌البحرین، قاموس قرآن، فرهنگ فارسی معین استفاده گردیده است.

در این میان به غیر از تفاسیر و کتب روایی، دانشمندان بسیاری نیز به این مسأله پرداخته‌اند که از این میان، دانشمندان شیعه آن را دقیقتر و متقنتر عنوان نموده‌اند. در این رساله از کتب دانشمندان محترم نظیر مبدأ و معاد، جوادی آملی، معادشناسی جعفر سبحانی، معادشناسی علامه حسینی تهرانی، عقاید اسلام علامه عسکری و معاد مرحوم فلسفی و از شرح تجریدالعقاید شعرانی و اسفار صدرالدین شیرازی به طور محدود و از غیر آن بهره‌های فراوانی برده شده است. در این کتاب‌ها با طرح مسأله معاد به طور کلی به آن پرداخته شده است و مراحلی که در قیامت اتفاق خواهد افتاد، با توجه به آیات کریمه قرآن و احادیث شریف بسط و توضیح داده شده است و ما با مطالعه آنها مرحله حسابرسی را استخراج نموده و با توجه به نقطه نظرهای قرآنی و حدیثی تقسیم‌بندی خاصی را در این مرحله ارائه داده‌ایم که امید است به لطف حق مورد توجه قرار گیرد.

ج: روش تحقیق گردآوری و تحلیل:

با اعتقاد به اینکه قرآن کریم خود شیواترین و واضحترین مطالب و منابع را در رابطه با معاد مطرح نموده است، بنابراین اکثر مطالب این رساله را آیات کریمه و تفاسیر آنها تشکیل می‌دهد. مطالعه، تحقیق و یادداشت‌برداری و تدبیر در آنها و مراجعه به کتب لغت و تفاسیر و دسته‌بندی و منظم نمودن هرکدام با نظر استاد محترم راهنما، خود تعیین‌کننده محورهای اصل این مبحث بوده است و مؤلف در پی آن از تفاسیر شیعه بالاترین بهره‌ها را برده و کتب تفسیری عامه از آن جهت که گفتاری مطابق یا نزدیک با ائمه اطهار سلام‌الله‌علیهم اجمعین داشته، مورد بررسی قرار گرفته است. البته در مواقعی که نظرات آنها با وجود روایات فراوان به صورت مبهم عنوان شده است، آنها را نیز یادآور شده‌ام.

کار تفسیری با مراجعه به روایات (چه در ذیل تفاسیر آمده و چه در کتب روایی همراه بوده)، آنجا که بخش عمده کار را مباحث تفسیری و روایی تشکیل داده است، انجام گرفته است؛ چرا که در آنها نکات مربوط به حسابرسی فراوان است و هم غیر از اصل معاد و زندگی پس از مرگ که آن را با دلیل عقل هم باید ثابت کرد برای آشنایی با خصوصیات آن جز راه وحی و احادیث از جانب نبی اکرم ﷺ و امامان معصوم علیهم‌السلام راه دیگری نداریم.

تحلیل و روش آن:

تحلیل این گردآوری‌ها را بیشتر با استفاده از قرآن و انطباق با روایات انجام داده‌ام و در محتوای آنها چیزی جدا و غیره از نظرات معصومین علیهم‌السلام نمی‌توان یافت و این مسأله به موضوع خاصی که آن را انتخاب نموده‌ایم برمی‌گردد و آن امری غیبی است که ما پرده‌های ابهام از این مسأله غیبی را که ایمان به آن جزء اصول اعتقادات می‌باشد، تنها به حکم آیات و روایات موثق می‌توانیم کنار زینم تا تصویر روشنی از آن ارائه دهیم.

روش ما در تحلیل این آیات قرآنی بعد از گردآوری آنها، در درجه اول استفاده از خود آیات مشابه می‌باشد؛ زیرا آیات قرآنی خود در واضح نمودن آیات دیگر نقش مؤثر و اساسی دارند. و در درجه دوم روایاتی است که از معصوم علیه السلام نقل گردیده و ما را در فهم معانی آیات یاری می‌نماید. حال به بررسی این مورد پرداخته و در ابتدا استفاده از آیات قرآنی را یادآور می‌گردیم که از آن تعبیر به روش تفسیر قرآن به قرآن می‌نمایند.

البته روش‌های بسیاری در تفسیر و تحلیل قرآن به کار می‌رود که اکثر آنها در یک ویژگی، مشترک می‌باشند و آن این است که اکثر مفسرین حاضر، آنچه از بحث‌های علمی یا فلسفی به دست آورده‌اند، بر قرآن کریم تحمیل می‌نمایند؛ بدون اینکه مدالیل آیات بر آنها دلالت نماید و مفسرین قرون قبل نیز بعضاً اسیر چهارچوب اقوال مذاهب و مسلک‌های خود بوده و آراء خود را در تفسیر قرآن دخالت داده‌اند و باید گفت که تفسیر اینها تطبیق می‌باشد و تطبیق خودشان را تفسیر قرآن نامیده‌اند.

علامه طباطبایی برای توضیح روش تفسیر قرآن به قرآن که خود در تفسیر المیزان به کار برده‌اند می‌گویند:

«مگر می‌شود قرآنی که خودش را «تبیان لکل شیء» معرفی نموده، هدایت نباشد و به کمک غیر خودش بیان شود... در میانه همه آیات قرآن حتی یک آیه نمی‌یابیم که در مفهومش اغلاق و تعقیدی باشد، به طوری که ذهن خواننده در فهم معانی آن دچار حیرت و سرگردانی شود و چطور چنین نباشد و حال آنکه قرآن فصیحترین کلام عرب است و شرط فصاحت آن است که هیچ‌گونه اغلاق و تعقیدی نداشته باشد.»^(۱)

اما در این روش باید از تفسیر به ظاهر قرآن دوری نمود؛ چنانکه اتکاء و اعتماد نمودن در فهم معانی آیات بر اساس عادت‌هایی که در معنی الفاظ به آن انس گرفته‌ایم، مقاصد آیات را در هم و برهم

۱- طباطبائی، محمدحسین (علامه) «المیزان فی تفسیر القرآن» تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم ۱۳۷۹ هـ. ق، ج ۱، ص ۱۵